

**Семантычныя мадэлі другасных каларатыўных намінацый:
на матэрыяле паэтычных твораў Максіма Танка**

Сістэма квалітатыўных найменняў характарызуецца двухузроўневай арганізацыяй, якую складаюць першасныя і другасныя лексіка-семантычныя варыянты (у далейшым – ЛСВ). Другасныя найменні разглядаюцца як ЛСВ, утвораныя пераважна на базе зыходных значэнняў слоў, якія пэўным чынам трансфармуюцца. Пры гэтым выкарыстоўваецца гукавое афармленне лексічнай адзінкі, якая ўжо існуе ў мове. Практычна ўсе віды другасных найменняў з’яўляюцца вынікам асацыятыўнасці чалавечага мыслення, пры якім выбар прыметы ў працэсе ўтварэння новага ЛСВ дыктуецца не толькі характарам аб’екта абазначэння, але і адносінамі да яго суб’екта, узроўнем і глыбінёй ведаў гэтага аб’екта, вопытам узаемадзеяння з ім. У актах утварэння другасных найменняў устанаўліваюцца асацыятыўныя па падабенству (на аснове зрокавых і слыхавых успрыманняў, эмацыяна-псіхалагічных уяўленняў, агульнасці функцый і інш.) ці па сумежнасці ў прасторы і часе паміж некаторымі уласцівасцямі, з’явамі, працэсамі пазамоўнага рада (яны атрымалі рэальнае ўвасабленне ва ўжо існуючым значэнні) і ўласцівасцямі новага зместу (ён нараджаецца пры дапамозе пераасэнсавання першаснага значэння).

Класіфікацыя другасных квалітатыўных найменняў і выдзяленне рэгулярных схем і мадэляў засноўваецца на суадносінах зыходнага ЛСВ (сферы-донара, канала атрымання інфармацыі, зыходнай паняццёвай сферы, зыходнага пункта-тэмы) і другаснага ЛСВ (сферы-рэцыпіента, фрэйма мэты, выніка метафарычнай экспансіі, вынікавага пункта-рэмы). У залежнасці ад сэнсавай накіраванасці пераўтваральнага працэсу выдзяляюцца прамая і адваротная семантычныя мадэлі. Пры прамой мадэлі квалітатыўныя ЛСВ з’яўляюцца другаснымі і ўтвараюцца на базе кампанентаў самых розных тэматычных груп зыходнай паняццёвай сферы, пры адваротнай мадэлі, наадварот, квалітатыўныя ЛСВ з’яўляюцца крыніцай матывацыі і служаць асновай для ўтварэння некавалітатыўных ЛСВ. Адваротная мадэль дэманструе характар рэалізацыі семантычнага патэнцыялу квалітатываў, іх ступень уцягвання ў групы найменняў іншых сфер пазамоўнай рэальнасці. Метафарычныя і метанімічныя ЛСВ могуць пашыраць свае дыстрыбутыўныя магчымасці, выкарыстоўваюцца ў розных моўных і маўленчых кантэкстах і тым самым павялічваюць корпус другасных квалітатыўных адзінак і колькасць варыяцый прамых і адваротных семантычных мадэляў.

У паэтычных творах Максіма Танка найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца каларатыўныя мадэлі. Колеравыя канцэпты акумуляюць шматвяковы вопыт жыцця чалавека, уплываюць на яго псіхічны, фізічны і эмацыянальны стан і ў многім вызначаюць нацыянальную спецыфіку мовы. Канцэптуалізацыя колеру, як правіла, арыентавана на чалавека і ўласціваю яму кагнітыўную здольнасць зрокавага ўспрымання прадметаў і з’яў рэальнасці. Па меркаванні большасці даследчыкаў, каларатыўныя намінацыі з’яўляюцца найбольш структураванымі, лёгка вылучаюцца з агульнага

лексічнага складу і ўтвараюць іерархічную сістэму. У семантычным полі колераабзначэнняў актыўна дзейнічае прамая і адваротная семантычныя мадэлі.

Пры прамой мадэлі каларатыўныя ЛСВ з'яўляюцца другаснымі і ўтвараюцца на аснове кампанентаў розных тэматычных груп сферы-донара. Найбольш распаўсюджанымі ў творах Максіма Танка з'яўляюцца каларатывы, выражаныя назоўнікамі, а таксама прыметнікамі, утворанымі ад назваў каштоўных камянёў, металаў, мінералаў і сплаваў. Дамінантнымі ў гэтай мадэлі з'яўляюцца ад'ектывы *залаты*, *залацісты* і назоўнікі *золата*, *пазалота*. Такой колеравай палітрай, як бліскуча-жоўты, чырванаваты, падобны да золата, могуць надзяляцца:

а) жыта, калоссе, снапы: *Рукі мае Хлеб трымаюць з ... залатога калосся; Шумяць прасторы жыта ў залатым імглістым цвеце; Зжаўцела лета ў залатых снапах; Шчырае золата нашых хлябоў; Цяжкое золата калоссяў;*

б) палі, нівы: *І зашумелі шнуры залатыя з пясняй сталёвай касы; Палі залатыя; Толькі нівы залатыя ўсхваляваныя шумелі; І спелае золата ніў; Пераліваецца золата ніў З сінявою азёраў;*

в) дрэвы і іх лістота: *Бароў смалісты залаты гушчар; Гурбы лісця залатога; Залацісты клён; І сосны залацістыя ў бары Золатам лісця звіняць;*

г) лён: *Спяваюць пра лён, пра лён валакністы, пра лён залаты;*

д) зоры і месяц на небе: *Шырокі месяц залаты; І зоры асыпаюцца, як залацісты рой; Зары веснавой пазалота;*

е) фарбы сонечнага дня і летняй пары года: *Дзень залаты цёплым сонцам заліты; Як прыйшло, так і пайшло Ціха, непрыкметна, За палеткі, за сяло Залатое лета; Дзень вясенні, залаты; Прадвесне залатое; Нябёсаў пазалота;*

ё) спелыя плады. *У садах залатыя ранеты;*

ж) дажджавая імгла: *Дождж знік у залатой імгле;*

з) пясок. *Месяц адцвілым язмінам Пясок залацісты асыпаў.*

Многія другасныя найменні носяць антрапанімічны характар і характарызуюць жыццё чалавека, светлую радасную пару, маладосць, юнацтва: *залатая пара; юнацтва залатое; золата дзён сваіх.*

У вершы “Я зноў вярнуся да цябе”, напісаным у 1936 г., паэт выражае ўпэўненасць у вяртанні да роднай хаты, новай веснавой сяўбы. Лірычны герой верша ўпэўнены ў наступленні шчаслівых дзён. З гэтай мэты аўтар у невялічкім тэкставым фрагменце ўдала выкарыстоўвае прыметнік *залаты* і назоўнік *золата*, якія, спалучаючыся са словамі *восень* і *калоссе*, пацвярджаюць наступленне “багатай і ўраджайнай восені”: *З надзеяй новай у грудзях Там стрэну залатую восень І прынясу ў сваіх руках Цяжкое золата калосся.*

У групу другасных каларатыўных намінацый уключаюцца назоўнікі *полюмя*, *вогнішча*, *пажар*, *агонь*, першасныя ЛСВ якіх апісваюць стыхію

агню, полымя, пажару, распаленай кучы дроў, а другасныя ЛСВ звязаны з выяўленнем наступных колераў і адценняў шматлікай каларатыўнай палітры:

а) залацістая, яркая па колеры лістота, трава, кветкі: *Восень агонь распаліла з асенняга лісця; А ён [бээ] расцвіў, агнём гарыць; Але з усіх агнёў Найбольш люблю – зялёны, Агонь лугоў, лясоў І веснавых загонаў; І вось загарэлася полымя кветак;*

б) скопішча спелых чырвоных пладоў, кветак, лістоты: *Вогнішча спелай рабіны; Вогнішчы рабін; Вогнішча, якім палае мак; Полымя кветак; Полымя рабін;*

в) чырвоная афарбоўка гарызонту пры захадзе ці ўзыходзе сонца: *Пры вогнішчы вячэрняе зары Я на ўзбярэжжы Буга іх чакаю; Полымя, што кожнай весняю раницай Над непакорнай зямлёй разгараецца; Дзесь голуб хукае на полымя зары; Полымя вячэрняе зары;*

г) чырвоная афарбоўка сцягоў, што развіваюцца на ветры: *Чырвонае полымя сцягоў; Полымя майскіх сцягоў;*

д) смуглы, цёмны колер загару: *Адгарнуў чупрыну музыкант З полымем вячэрняга загару.*

У сэнсавых структурах гэтых назоўнікаў фіксуецца дадатковыя ЛСВ, якія пашыраюць семантычныя парадыгмы слоў за кошт іх уключэння ў групу псіхалагічных метафар і актуалізацыі наступных сем: а) бляск у вачах ад узбуджэння, страсці: *Агонь ... палае ў вачах; У вачах маладосці агонь не пагас;* б) душэўны ўздых, моцнае пачуццё, якое ахапіла каго-небудзь: *У той дзяўчыны Агонь кахання Пераліваецца Ё сэрцы ззяннем; Натхнення агонь назаўсёды пагас; Светлая воля зацэплілі У сэрцы нязгасны агонь; І кахання пажары;* в) гарачнасць, палюць: *І помсты палюць агонь; Нашай помсты ўздыхаўся агонь; Толькі чымто не пагасіць ніколі Ё сэрцы гаручага полымя волі.*

У вершы “Восень” Максім Танк удала маніпулюе метафарычнымі субстантывамі *касцёр, агонь, пажар, полымя, жар*, якія, выстрайваючыся ў ланцужок, падкрэсліваюць сэнсавую значнасць кожнага з кампанентаў і ўтвараюць эмацыянальны градацыйны малюнак. Паэт па-майстэрску расказвае пра самыя розныя фарбы восені. Спачатку восень падпаліла *касцёр*, ад якога па зямлі разліўся агонь, потым *полымя* “разлілося ў імшарах, па лясах і палях, па курганах брусніц”.

У паэтычных творах Максіма Танка часта ўжываюцца прыметнікі *сярэбраны, серабрысты*, другасныя ЛСВ якіх уключаюцца ў каларатыўны спектр: *Цветам сярэбраным асыпле [вішняк] з галавы да ног; Серабрыстае ззянне вод; Гэй, вольная песня, ляці ты На крыллях заранак і зор серабрыстых; Серабрыстыя росы.* У сэнсавых структурах такіх прыметнікаў могуць актуалізавацца не толькі колеравыя, але і гукавыя ЛСВ ‘меладычна-звонкі’, ‘высокага тону’: *сярэбраны гром.* Да ліку індывідуальна-аўтарскіх адносіцца выраз *сярэбраная радасць: Звонка з вячэрняй зарюю сплывае Чыстых крыніц сярэбраная радасць.*

Каларатыўныя і гукавыя ЛСВ выяўляюцца і ў прыметніках, утвораных ад назоўнікаў *медзь, жалеза, свінец: Для нас бор медны, неабсяжны*

*Шчытом надзейным быў і хатай; Спадае медны ліст каштанаў На жоўтыя стоптаны муроў; Хто пачуў тваю песню жалезную, Хто астрожную скаргу пачуў?; Над ёю [бярозкай] сёння шалее вецер з дажджом **свінцовым**, з ліхою сцюжай.*

У склад каларатыўных уключаюцца назоўнікі са значэннем рознага кшталту камянёў і сплаў. Так, аквамарын у Максіма Танка асацыіруецца з сінявата-зялёнай афарбоўкай акіянскіх хваль, а бронза – з колерам ствала сасны: *[Сонца] ... плыве і, як вугаль распалены, гіне У хваль закіпаючым аквамарыне; А я іду яго [лесу] Паслухаць спеў, Спрадвечныя чытаць Письмёны дрэў. Пісалі іх дажджы, Снягі, вятры На серабры Бярозавай кары, На бронзе сосен.*

Другасныя каларатыўныя ЛСВ полісеманта *фарба* развіваюцца па мадэлі ‘рэчыва, што надае той ці іншы колер прадметам, якія яно пакрывае’ → ‘барва, каларыт, тон (у прыродзе)’: *Таму я першым фарбам дня быў рад; Фарбы вясны.* На аснове першаснага ЛСВ полісеманта *шэрань* ‘імжа, тонкі снежны слой на галінках дрэў, дроце, паверхні зямлі і пад.’ развіваецца другасны ЛСВ ‘сівізна’: *Прыпарушыла скроні ўжо шэранню штармавых, перажытых гадоў.*

Адваротная семантычная мадэль звязвае “колеравыя” ЛСВ (у тлумачальных слоўніках яны фіксуюцца ў якасці першасных, зыходных) з іншымі квалітатыўнымі і неквалітатыўнымі значэннямі. Найбольшая колькасць другасных ЛСВ у творах Максіма Танка назіраецца ў прыметніках *чорны, шэры, сівы, светлы*. Так, каларатыўныя сема прыметнікаў *чорны, шэры* транспануецца ў другую тэматычную сферу, звязаную з цяжкасцямі жыцця чалавека. У другасных ЛСВ падкрэсліваюцца такія семы, як ‘сумны, пакутлівы’, ‘пахмурны, воблачны’, ‘рэакцыйны’: *Пазбіраліся думы **чорныя** – Хмары **чорныя** над галавой; А пасля пайшлі ўсе ў наступ **Чорнай** ненавіснай сілай; Думы **шэрыя** Таццяніны нявесела На бярозах падарожных ноч развесіла; **Шэрыя** ліўні познія; **Шэрая** восень.*

Па адваротнай мадэлі ‘белы, серабрысты’ → ‘даўні, мінулы, старажытны’ развіліся тэмпаральныя ЛСВ у полісемантаў *сівы, пасівелы*: *Пад аркадамі сівых муроў Праходзяць цені вулкімі вузкімі; Велізарныя крыгі вынес на бераг сівы Енісей; Пасівелыя замкаў вежы.* Прымета ‘шматкаляровы’ актуалізуецца ў структуры полісеманта *вясёлкавы*, другасны ЛСВ якога развіўся па прадуктыўнай мадэлі ‘колер → гук’ і папоўніў групу гукавых метафар: *Вясёлкавым смехам смяецца зямля.*

У вершы “Колер снегу” даволі ўдала абыгрываюцца самыя розныя адценні і колеры снегу, якія выконваюць функцыю сэнсавай арганізацыі ўсяго верша. У першых радках паэт прызнаецца: *Нічога больш рознакалёрнага, Як узмяцелены снег, Я не знаю.* Затым прыгадвае самыя розныя колеры снегу: сіні (калі замярзаў лірычны герой верша ў настылым пакоі ці на вуліцы), ружовы (калі страсаў снег з плеч “той, што прыносіла шчасце”), чорны (калі замятаў след расстання з радзімай), чырвоны (на брустверах акапаў), іскрысты і светлы (калі дзеці прыносілі яго ў падарунак). І ў канцы верша паэт вырашае, што так і не ведае, які колер снегу сапраўдны.

Першасныя каларатыўныя ЛСВ назоўнікаў *зара* ‘яркая афарбоўка гарызонту пры ўзыходзе ці захадзе сонца’ і *зарава* ‘водбліск пажару, полымя, агнёў на небе’ развіваюць другасныя значэнні ‘тое, што нагадвае зару, зарава’: *Калышацца зара сланечнікаў над стэпам; Зарава позніх лістоў.*

У сэнсавай структуры полісеманта *спектр* у якасці першаснага фіксуецца ЛСВ ‘рознакаляровая паласа, якая атрымліваецца пры раскладанні праменя святла’. Семантыка другаснага ЛСВ выяўляе сукупнасць усіх адценняў і значэнняў гукаў, слоў і пад. : *Злучыш спектры слоў і травы, Злучыш рэчышчы зораў і рэк, – Так, як фарбы агню і крыві Мы злучалі ў суровы наш век.*

Такім чынам, у творах Максіма Танка шырока ўжываюцца каларатыўныя намінацыі. Утварэнне другасных колеравых ЛСВ часцей за ўсё ажыццяўляецца па прамой мадэлі, дзе ў якасці зыходнай паняццёвай сферы выступаюць найменні каштоўных камянёў, металаў, мінералаў і сплаваў (*золата, пазалота, аквамарын, бронза*), а таксама прыметнікі, утвораныя ад такіх найменняў (*залаты, залацісты, сярэбраны, серабрысты, медны, свінцовы*). Выражэнне разнастайных адценняў каларатыўнай палітры ажыццяўляецца праз першасныя ЛСВ полісемантаў *полымя, аогнішча, пажар, агонь, спектр*. Пры адваротнай мадэлі ў мэтавай зоне звычайна актуалізуюцца такія кампаненты, як эксістэнцыя, жыццё чалавека (*чорны, шэры, светлы*), а таксама часавыя і гуканія прыметы (*сівы, вясёлкавы*).

Літаратура

1. Танк, М. Мне пару крыл дало юнацтва... : выбр. лірыка / М. Танк. – Мінск : Маст. літ, 2003. – 479 с.